

КРАЄЗНАВСТВО

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

“СТОЯТЬ СТЯЗИ В ПУТИВЛІ...”*

Можна сказати, що в історичному плані Путивлю пощастило. Він досить часто згадується у літописах, його імені торкнулося віще слово Генія:

*Комоні ржуть за Сулою
Дзвенить слава в Києві,
Труби трублять в Новімграді
Стоять стязі в Путивлі.*

Це рядки безсмертного “Слова о полку Ігоревім”. Великий Автор доніс до нас велич і трагедію княгині Ярославни, яка заклинала-молилася на заборолах Путивля за спасіння свого чоловіка - новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його воїв. Було це на початку травня 1185 року...

Вперше Путивль згадується в Іпатіївському літописі під 1146 роком. Тоді місто було “під рукою” новгород-сіверського князя Святослава Ольговича (через чотири роки він стане батьком Ігоря Святославича - головного героя “Слова о полку Ігоревім”), але в ході міжусобної боротьби воно було оточене військами великого князя Ізяслава Мстиславича та його союзників. Після тривалої облоги та обіцянок не чинити “зле путивльцям”, городяни відкрили ворота.

Переможці пограбували “господарство” Святослава Ольговича: “И ту двор Святославль раздели на четьре части, и скотници, бретьяници, и товар, иже бе не мочно двигнуть, и в погребях было 500 берковсков меду, а вина 80 корчаг; и церковь святого Вознесения всю облупиша, сосуди серебряния, и индитьби, и платы служебные, а все шито золотом, и кадильнички две, и кацеи, и евангелие ковано, и книги, и колоколы, и не оставиша ничтоже княже, но все раздаша, и челяди семь сот”.

Як видно з цього, за висловом Б.О.Рибакова, “бухгалтерськи” детального опису, путивльський князівський двір був вельми багатим. Святослав Ольгович втік до Новгород-Сіверського і Путивль на кілька років підпав під владу чернігівських князів.

З 1149 року містом знову володіють Ольговичі - Святослав та його нащадки.

У 1152 році біля Путивля вперше з’явилися половці.

23 квітня 1185 року з Новгород-Сіверського у степ вирушили сіверські дружини на чолі з Ігорем Святославичем. Цей похід детально описано в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, а також поетично оспівано у “Слові о полку Ігоревім”. Останній твір, окрім надзвичайно високих художніх якостей, являє собою ще й першокласне історичне джерело.

У травні 1223 року путивльські дружини брали участь у битві на річці Калці, де разом з іншими руськими полками були розгромлені військами Чингізхана.

На підставі археологічних знахідок з’ясовано, що під час навали військ Батия у 1239 році Путивль було зруйновано.

*Розділ з навчального посібника “Історичне краєзнавство Сумщини (слов’яно-руський період)”, що незабаром вийде друком у видавництві Сумського державного університету.

Старожитностями Путивля ще у XIX столітті цікавилися місцеві краєзнавці І.Левицький та І.Рябінін. Перші ж професійні археологічні дослідження було проведено у 1947 році Д.Т.Березовцем.

Цікавий факт: дослідник зазначав, що культурний шар киеворуського часу на дитинці древнього міста - Городка - повністю відсутній: *“Зважаючи на відсутність такого шару та форму городища, що наближається до укріплень пізнішого часу, є всі підстави твердити, що літописний Путивль містився в іншому місті”*. Вчений припускав, що це місто знаходилося на схід від Городка, де *“за 400-500 м є останець, дуже подібний до городища, з потужним шаром XI-XIII ст.”*. Очевидно, Д.Т.Березовець мав на увазі територію біля Молченського монастиря.

У тому ж році на Нікольській гірці дослідник виявив матеріали роменської культури та давньоруського часу.

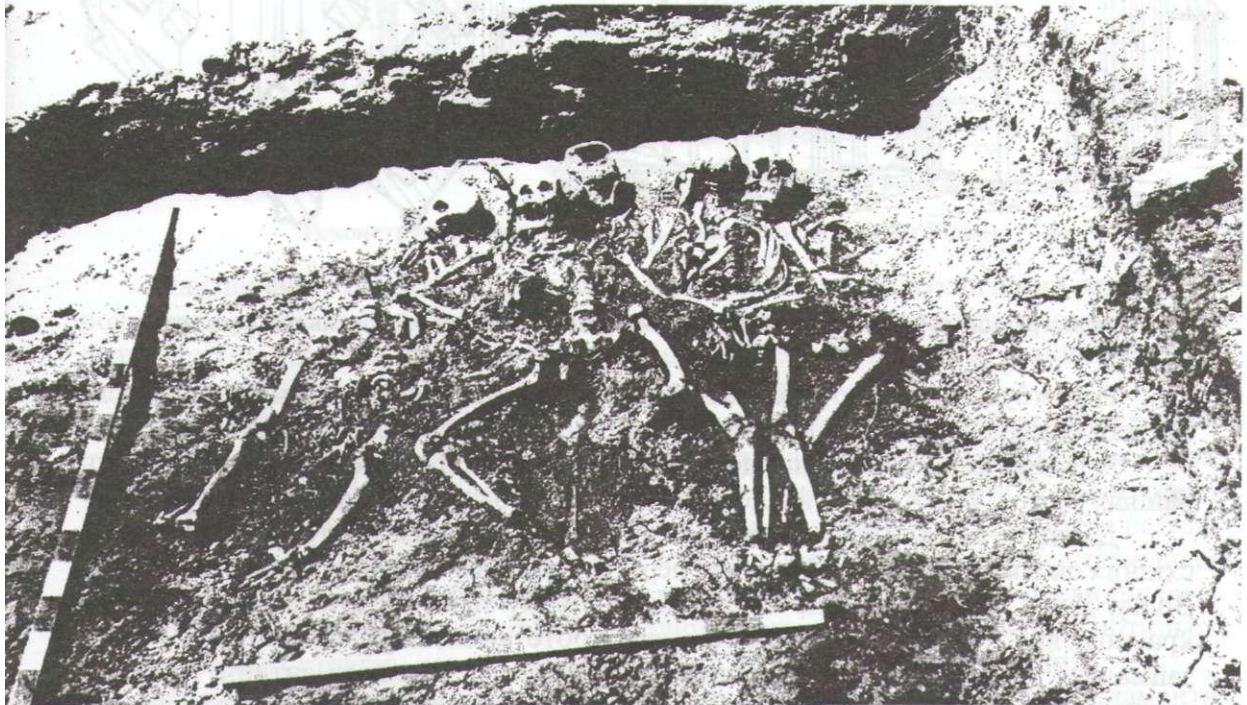
Д.Т.Березовець під час розкопок на Путивльщині

Значні археологічні розкопки в Путивлі у 1959-1961 роках проводив В.А.Богусевич. Ним було розкопано кілька жител і 9 господарських ям-погребів, викладених берестою. Було знайдено багато різноманітних речей, переважно XII століття: залізні ножі, серп, ключі і замки, підковки від чобіт, дужки від відер, ножиці, кінські удила, кільця, пряжки; уламки скляних браслетів та перстень, буси; шиферні пряслиця. Серед досить рідкісних знахідок - бронзовий енколпійон (хрест-складень), ножиці шевця, фрагмент стремена, голосник.

Вчений вважав, що ця територія Городка була господарчим сектором князівського двору XII століття. Також В.А.Богусевичем у південній частині Городка було виявлено вимостку площею 5х5 метрів з великих буличних каменів, на яких збереглися шари рожевої цем'янки, типової для давньоруського зодчества. Дослідник припускав, що ці камені було взято з якоїсь мурованої споруди домонгольського часу, зруйнованої ще у давні часи.

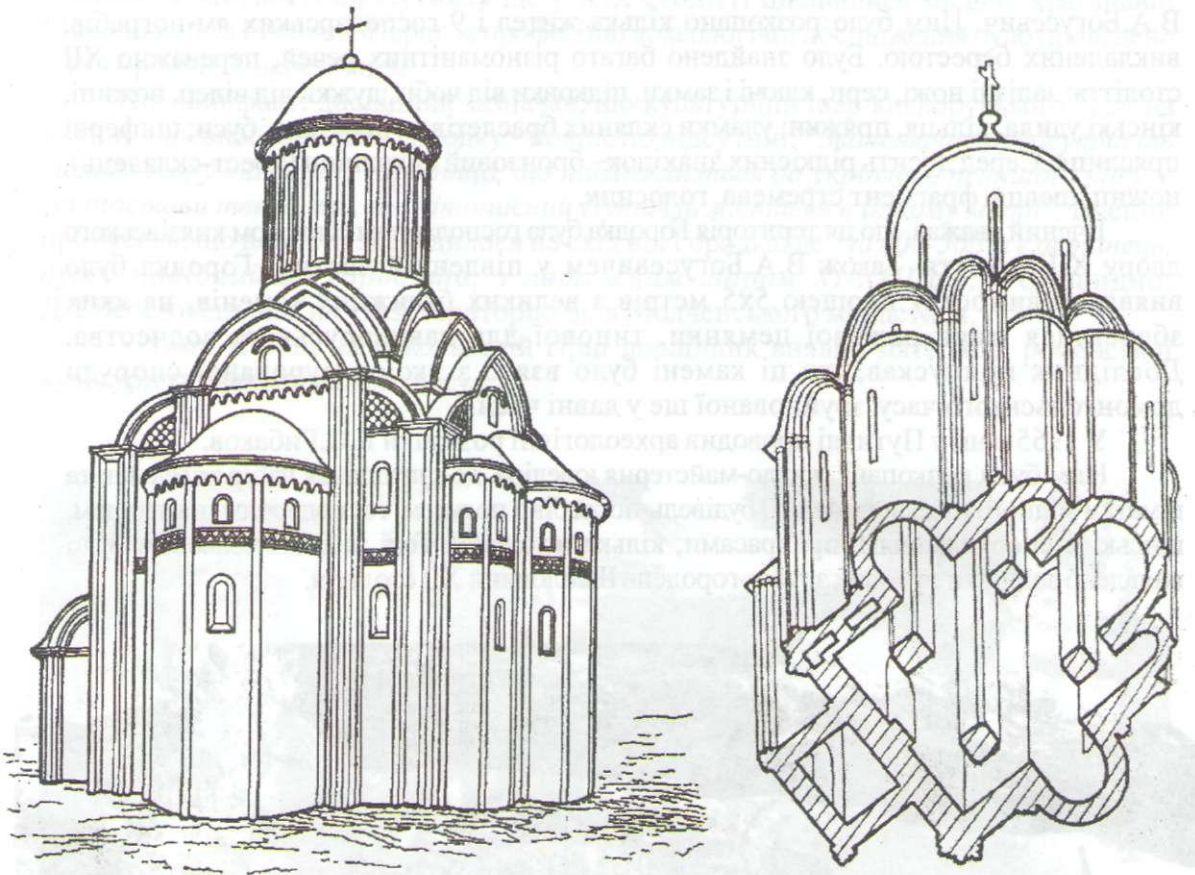
У 1965 році у Путивлі проводив археологічні розкопки Б.О.Рибаков.

Ним були розкопані: житло-майстерня ювеліра, де знаходився набір тигельків та шматки мідного шлаку; понад 10 будівель-погребів з посудом, господарчим інвентарем, кінським спорядженням, прикрасами; кілька поховань. Тоді ж Б.О.Рибаковим було виявлено залишки дубових зрубів-городень II половини XII століття.

Братське поховання давньоруських воїнів

Дослідженням Путивля та його околиць у 1979-1983 роках займався О.В.Сухобоков. Експедицією під його керівництвом неподалік залишків храму було виявлено древнє поховання, характерні риси якого свідчать про те, що це братська могила оборонців Путивля 1239 року. Під похованням знаходилася спалена напівземлянка, в ній - запаси червоної вохри, невеличкі посудинки, що дають змогу припускати, що це - житло-майстерня художника.

Реконструкція (за Г.Н.Логвіним) та оксонометрія (за Г.К.Вагнером) путивльського храму

Поруч було розкопано ще одне спалене житло, де в господарчій ямі - невеличкому погребі - знайдено кістяк дитини, яка, вірогідно, намагалася сховатися і загинула...

Археологами встановлено, що на тому місці, де в кінці X століття виник Путивль, раніше, тобто у VIII-X століттях, існувало кілька городищ роменської культури.

Давньоруський Путивль був значним торговельним центром на південно-східних околицях Київської Русі - тут перехрещувалися численні шляхи, що вели на Волгу, Дон і далі на південь та на схід. У цьому значенні й назва міста досить красномовна - від давньоруського *путь*, тобто *шлях*, *дорога*. Жителі Путивля займалися різноманітними промислами та ремеслами - на його дитинці виявлено велику кількість різноманітних речей, що свідчать про розвинуті ковальство і ювелірне мистецтво, теслярство і столярство, полювання і рибальство, землеробство.

Поселення роменської культури та давньоруського часу існували також і в інших частинах міста (район Молченського монастиря, маслозавода, на Коптевій горі). Посад давньоруського Путивля археологи ще не досліджували, але під час земельних робіт часто трапляються рештки речей різних часів - від періоду неоліту до пізнього середньовіччя.

Спостереження і невеликі розкопки останніх років на нижніх терасах міста дозволяють говорити про наявність і нижнього міста - Подолу, де виявлено культурний шар XII-XIV століть.

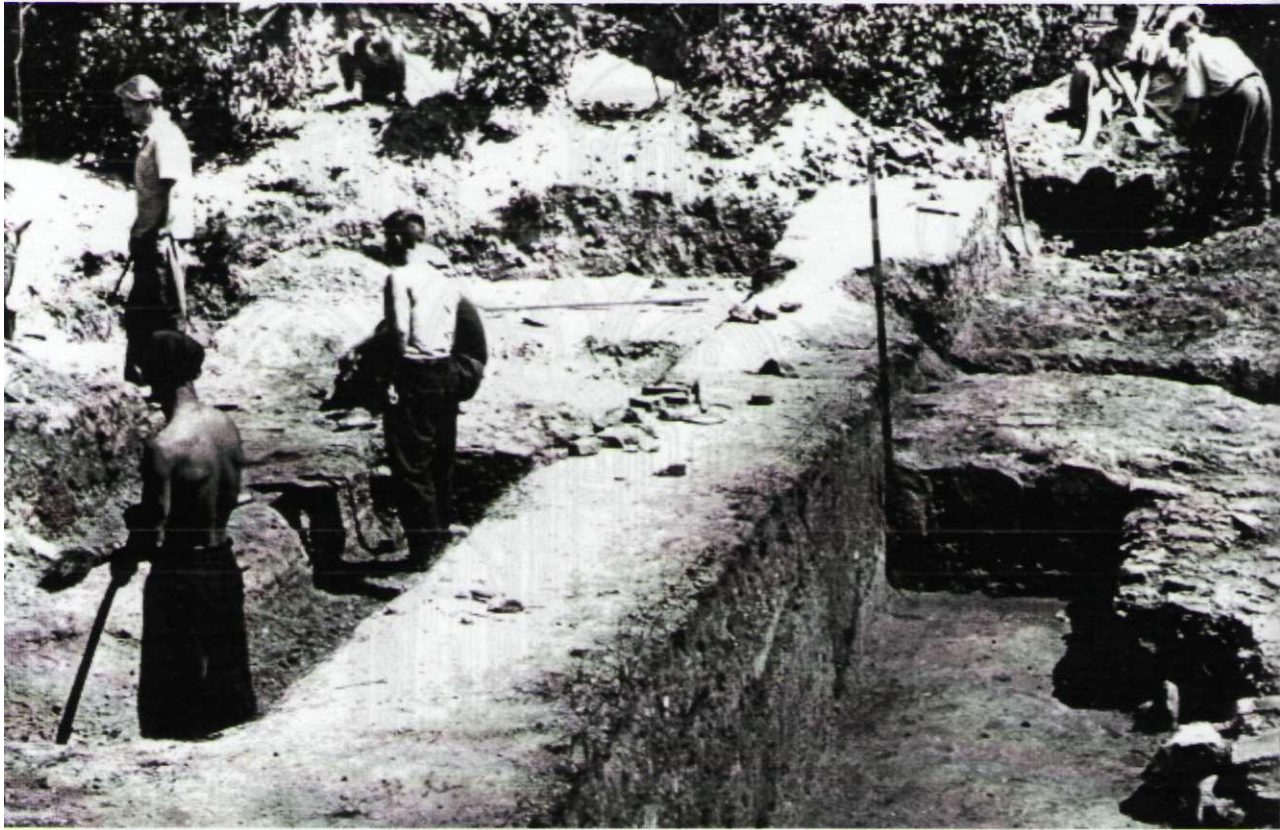
Реконструкція новгород-сіверського храму (за Г.Н.Логвіним)

Надзвичайно плідним і одночасно сенсаційним став археологічний сезон 1959 року, коли у жовтні В.А.Богусевич відкрив на Городку фундамент давньоруського храму. Роботи продовжувалися і наступного року. У 1965 році з метою деяких уточнень Б.О.Рибаковим було знову розкрито частину підмурків.

Ця пам'ятка заслуговує на більш детальну розповідь. Фундамент храму - прямокутної форми 18x20 метрів. Він був встановлений на двох рядах колотих буличних каменів, а верхня його частина складалася з цегли на цем'янці. В.А.Богусевич встановив, що спочатку стіни були вдвічі тонші і становили 1-1,1 м. Потім їх було потовщено до 1,7-2,1 м, тобто спочатку планували будівництво якоїсь невеликої споруди, а потім, безпосередньо в процесі роботи, плани змінилися, - очевидно було вирішено збільшити висоту будівлі. У середині споруди збереглися основи чотирьох восьмигранних стовпів - на них стояли колони, що утримували склепіння.

Після розкопок 1960 року В.А.Богусевич дійшов висновку, що фундаменти відкритої споруди - це залишки князівського палацу, і що західні частини стін притвору були зв'язані з цегляними арками, на яких були переходи, що йшли у західному напрямку і поєднувалися з якоюсь іншою будівлею. Правда, ці міркування вчений висловив лише у машинописному звіті за 1960 рік, а у друкованій ґрунтовній статті 1963 року трактує саму будівлю як храм.

Втім, повністю ігнорувати, хоча й попередні, припущення досвідченого археолога та історика архітектури, який мав великий досвід роботи з пам'ятками давньоруського зодчества (розкопки у Великому Новгороді, Києві, Чернігові), навряд чи доцільно.

Розкопки давньоруського Путивля. Експедиція В.А.Богусевича

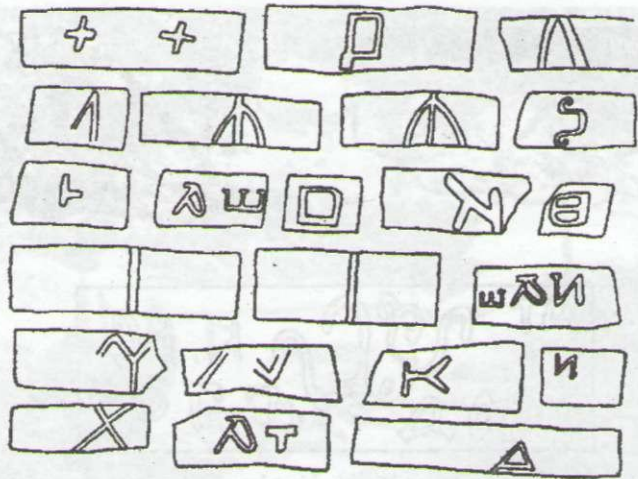
Знаки та літери на давньоруській плінфі з підмурків путивльського храму
(прорис В.А.Богусевича)

Цегла споруди має рельєфні знаки і клейма, що становлять надзвичайний інтерес. Під час робіт 1959-1960 років було зібрано 140 таких цеглин. В.А.Богусевич умовно розділив їх на дві групи. До першої він відніс рідкісні складні зображення із літер та знаків, що не мають прямих аналогій - таких цеглин було знайдено 4 екземпляра. Їхні зображення нагадують князівські знаки, в основі яких лежать два двозубця. В.А.Богусевич припускав, що тут "маємо справу з раніш невідомим знаком одного з новгород-сіверських князів - будівників путивльської споруди". З боків цього складного знаку маємо літери - АТ, НІС, в нижньому ряду - АД та чотири літери, що складно прочитати. В.А.Богусевич вважає, що це - АГ, Т(?), ОЧ(?).

До другої великої групи знаків належать численні зображення двозубців та тризубців, окремих літер та двох хрестиків (таких 17 екземплярів). Останні, як вважає Б.О.Рибаків, були пов'язані з єпископськими цегельнями.

Частина знаків (риска, хрести), очевидно, не була розрахована на їхнє візуальне сприйняття. А ті, де зображення чіткі, охайні, а подекуди й досить вишукані і не позбавлені естетичних якостей, як, наприклад, подвійний князівський знак, - явно розраховані на їхнє зорове сприйняття. В такому випадку літери повинні були складатися у слова або й цілі речення. Виходячи з вкрай малої кількості відкритих знаків, прочитати щось напевне не вдається.

Втім, окремі фрагменти можуть наштотувати на деякі роздуми. При цьому треба згадати про технологію виготовлення цегли в ті часи. Формували її з сирого тіста у дерев'яних жолобах-ящиках, що інколи були роз'ємними, підсипали пісок, щоб було легше відділяти сирець від піддону, витримували певний час, доки тісто не підсохне настільки, щоб тримати форму, потім виймали, викладали на сіно або траву для подальшої просушки, і лише потім обпалювали в печах. На дні або на стінках цих формовочних ящиків вирізали той чи інший знак, що й відбивався на сирому тісті. При цьому треба було вирізати знаки у дзеркальному зображенні і враховувати місце, де буде покладено ту чи іншу цеглину. Це досить складне завдання, при виконанні якого майстер міг легко переплутати і несвідомо викривити зображення.

Знаки та літери на давньоруській плінфі з підмурків путивльського храму
(прорис В.А.Богусевича)

Прикладів таких помилок багато - вони є досить характерними для графіті київських храмів, пряслиць, посудин і т.інш. В нашому ж випадку майстер-“плинфодел” не обов’язково мав бути грамотним - він міг просто копіювати наданий йому зразок напису. В такому випадку наявність помилки ще більш імовірна. Формовочні ящики бували роз’ємними, але траплялися випадки, коли майстру доводилося вирізати знаки всередині вже збитих ящиків. Отже, треба було вирізати і у дзеркальному зображенні, а якщо напис мав бути на торцевих стінках, - то й “до гори ногами”. Враховуючи все це, можна спробувати інакше підійти до прочитання літер на “князівській” цеглині. Перевернувши зображення дзеркально, отримуємо СИИ...ТА РОГЪ ДА. Можна гадати, що маємо уривки якоїсь біблійської фрази зі словами СІРОТЪ або БОГЪ ДА. При такому прочитанні один з написів на цеглі виглядає як слово (займенник) НАШ.

Деякі аналогії путивльських знаків є у храмах Новгород-Сіверського, Чернігова, схожі - у Смоленську та Острі.

Матеріали розкопок давньоруського Путивля зберігаються у Путивльському та Сумському краєзнавчих музеях.

Така деталізація у розповіді про путивльський храм обумовлена кількома причинами. По-перше, мурованих давньоруських храмів або їхніх залишків - фундаментів-підмурків - взагалі збереглося небагато. Всього у Чернігово-Сіверській землі на сьогодні виявлено 21 домонгольську муровану споруду, що збереглися як у своїх наземних частинах, так і були відкриті внаслідок археологічних досліджень. Це 16 чернігівських споруд, 2 - у Новгороді-Сіверському та по одній у Путивлі, Трубчевську та Вщижі. На Сумщині Путивльський мурований храм - єдиний з виявлених сьогодні на Сумщині.

По-друге, цей храм Вознесіння є яскравим зразком архітектури епохи “Слова о полку Ігоревім”. Відомо, що в усі часи правителі, будуючи храми, намагалися не лише замолити цим богоугодним ділом свої, як правило, численні гріхи, виявляючи любов до бога та богобоязнь, а й наявно декларували свою силу, багатство і тяжіння до тієї чи іншої традиції, характерної для свого сюзерена, або й навіть митрополії.

Похід князя Ігоря Святославича весною 1185 р. Мініатюри Радзівілівського літопису

Взагалі, це прогресивне явище, що спонукало виробляти нові моделі, народжувало тенденції, що згодом переростали у нові стилі, а інколи і створювало нові школи або й нові епохи в мистецтві.

У період надзвичайно напруженої міжособної князівської боротьби та загальної для усіх половецької загрози, що характеризують останні три десятиліття XII століття, особливо гостро і актуально пролунав заклик великого Автора про консолідацію: і у Києві, і у Володимирі, і на Галичині воскресають ідеї часів Ярослава Мудрого. Саме така, за змістом консолідуюча, об'єднуюча архітектура, на думку багатьох дослідників, повністю відповідає ідеї "Слова о полку Ігоревім".

Головна риса цих храмів, соборів (від "збір, збирати, скупчувати") - пірамідально-ступінчаста композиція, тобто з нижніх рівнів, що складаються зі складних, багатоелементних частин, будівля поступово переходить до одного рівня - верхнього.

Втім, кожен князь-критор, тобто замовник будівництва, по-своєму прагнув виразити свої уподобання та амбіції. Так, київський князь, двоюрідний брат Ігоря Святославича, Святослав Всеволодич збудував у 1190 році Благовіщенський храм у

Чернігові. Це був час, коли дуумвіри-співправителі Святослав Всеволодич та Рюрик Ростиславич черговий раз посварилися. Зрозуміло, що і останній князь у своєму доменіальному Овручі теж зводить у 1192 році храм, але принципово відмінний, оригінальний - Васильєвський.

Печатка князя Ігоря Святославича Сіверського

У таких умовах наприкінці XII століття і Ігор Святославич будує Спасо-Преображенський собор у своєму стольному Новгороді-Сіверському. Приблизно в цей же час зводиться і церква у Путивлі. Правда, тут треба зробити застереження - Б.О.Рибаков, який проводив розкопки підмурків путивльського храму у 1965 році, через відсутність штукатурки датує час зведення споруди саме передднем монгольської навали, тобто 30-ми роками XIII століття, оскільки, на думку вченого, її не було добудовано.

Але тут може бути й інше пояснення - довгострокова перерва у будівництві (або й взагалі його зупинка) могла статися через переїзд Ігоря Святославича до Чернігова у 1198 році, а його синів - до Галича. У 1202 році князь Ігор помирає, а його сини вплутуються у політичні чвари, що зрештою призводить до трагічних наслідків. Далі приходять неспокійні часи роздробленості. За таких обставин говорити про ктиторську багатовитратну діяльність навряд чи можливо.

Отже, скоріше за все, Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському будував Ігор Святославич, а путивльську Вознесенську церкву - його син Володимир Ігоревич. Спільність багатьох рис обох споруд призводить до спільності композицій, а отже - і до спільності самої архітектурної концепції. Все це наводить на думку, що будівництво велося однією артільлю майстрів і, дуже вірогідно, під керівництвом одного й того ж зодчого.

На думку історика архітектури Г.К.Вагнера, і новгород-сіверський, і путивльський храми відрізняються новаторством. Зокрема, у всій домонгольській давньоруській архітектурі лише вони є пентаконхами, тобто мають по 5 апсидних напівкіл (на думку деяких дослідників, таким міг бути і храм у м. Трубчевськ).

Автор графічних реконструкцій цих храмів Г.Н.Логвін пояснює це архітектурне новаторство тим, що, на відміну від могутніх князів, які утримували великі і потужні столи, а отже мали величезні матеріальні ресурси і могли собі дозволити зводити грандіозні споруди, їхнім конкурентам (а Ігор Святославич дійсно був конкурентом київським князям, а його сини - ще й галицьким) - володарям більш скромних, якщо не сказати - бідних земель, це було не під силу.

(Графічну реконструкцію Г.Н.Логвіна було опубліковано у 1980 році, де храм зображено з прямокутними притворами, а у 1981-1982 роках розкопками В.П.Коваленка встановлено, що споруда мала бокові напівкруглі апсидіоли, що робило її ще більш схожою на путивльський храм.)

Отже, треба було рухатися іншим шляхом - знаходити нові засоби виразності, що й було здійснено, в першу чергу, створенням оригінального силуету - вертикального збільшення внутрішнього простору шляхом руху основних мас вгору. Цей прийом додав храму зовнішньої візуальної виразності.

Таким чином, маємо підстави говорити про виникнення нової архітектурної школи - сіверської, подальший розвиток якої був перерваний монгольською навалою.

При аналізі цих пам'яток саме відхилення від сталих традицій дещо дивувало дослідників і до недавніх пір не мало однозначного і переконливого пояснення. Лише у 2003 році чернігівськими археологами у Новгороді-Сіверському було відкрито фундаменти і залишки стін великої мурованої споруди. Як виявилось в ході ретельних досліджень, це був князівський терем-палац великих розмірів, що був зруйнований під час монгольської навали. Його розміри, місцезнаходження на високому березі Десни, коли усі, хто плыв річкою, обов'язково мали бачити його велич і красу - все свідчить про бажання продемонструвати князівську зверхність і силу і, очевидно, певну незалежність від стольних Чернігова та Києва. Час зведення цього палацу точно покищо не встановлено, але, виходячи з вищенаведених міркувань, він теж припадає на кінець XII - початок XIII століття.

Таким чином, усі три монументальні споруди були покликані наявно виразити певну князівську гідність і гордовитість, що була притаманною неспокійній вдачі представникам "гнізда Ольгова", найбільш яскравим серед яких і був Ігор Святославич Сіверський - головний герой "Слова о полку Ігоревім".

ЛІТЕРАТУРА

- Левіцький І. Город Путивль // Труды XII археологического съезда. - 1902. - Т. III. - М., 1905. - С. 120.
- Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. III. Ранні слов'яни і Київська Русь. - К., 1952. - С. 242-250.
- Богусевич В. А. Путивльський княжеский двір и дворец XII в. 9. III - 1960 г. // Сумський обласний краєзнавчий музей. - Фонди.
- Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - Т. XV. - К., 1963. - С. 165-174.
- Рыбаков Б. А. Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965 г. - М., 1966. - С. 156.
- Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. - М., 1980. - С. 193-198.
- Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С. 109-112.
- Вагнер Г. К. Архитектура эпохи "Слова о полку Игореве" и ее заказчики // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С. 282-321.
- Сухобоков О. В. Путивль // Археология Украинской ССР. Т. 3. - К., 1986. - С. 310-314.
- Звагельський В. Б. Літописні міста Сумщини. - Суми, 1994. - С. 7-13.
- Звагельський В. Б. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - 74 с.
- Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини (Випуск I). З найдавніших часів до середини XVII ст. - Суми, 1999. - С. 32-40.
- Звагельський В. Сенсаційне відкриття українських археологів // Сумська старовина. - 2003. - № XI-XII. - С. 47.
- Игнатенко И. М. Плинфоделие Чернигова // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. - СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. - С. 34-50.
- Корогод Г. І., Корогод Б. Л., Звагельський В. Б. Епоха Київської держави IX-XII ст. // Сумщина в історії України. - Суми, 2005. - С. 48-64.
- Черненко О. Є., Казаков А. Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Сумська старовина. - 2005. - № XV. - С. 194-201.